

A LEGFONTOSABB KIEJTÉSI ÁLSZABÁLYOK

MAGYARÁZATOKKAL

RÉSZLET E KIEJTÉSI KÉZIKÖNYVBŐL, ILLETŐLEG A KIADÁSRA VÁRÓ SZAKKIFEJEZÉS-MAGYARÁZÓ SZÓTÁRBÓL

A *→felolvasásnak* és a helyes-éjtésnek – főleg a mondatfonetikai eszközök használatának – a tanításában és gyakorlatában számos tévten és álszabály él és hagyományozódik egyik pedagógus-, színész- és előadóművész-generációról a másikra, noha a nyelvvizsgálat, a nyelvleírás a szakmunkákban már régen helyesbítette a tévedéseket, a rossz általánosításokat. Többnyire megvan a reális alapjuk és bizonyos mértékű igazságtartalmuk is a tévedéseknek: reális megfigyelésen alapulnak, de túlságosan le van egyszerűsítve megfogalmazásuk, és mechanikus az alkalmazásuk. Érvényességüket igazoló példák a tankönyvekben többnyire egyszerű nyelvi alakulatok, amelyeknél nehéz felfedezni, hogy e „szabályok” nem minden esetben érvényesek. Azért váltak „mindig érvényessé”, mert olyan esetek alapján vonódtak el, amelyekben nem-alkalmazásuk valóban értelemtorzító volt. A nem eléggé figyelmes szemlélő a jó megoldásokra nem figyelt fel, hiszen nem torzult a szöveg értelme.

1. Nem igaz, tehát téves általánosítás, hogy a „magyar nyelvben a *hangsúly* a beszéd átlagos hangerejéhez viszonyított és a szó első szótagjára eső dinamikai többlet”. Ebből a megfogalmazásból adódott az a tévesen általánosító szabály, hogy „a magyarban minden szó első szótagját hangsúlyozzuk, azaz megnyomjuk”. Ennek az eredménye a felolvasások, interpretálások hangzásvilágában a monoton, kopogó *→agyonhangsúlyozás* és a szűk *→hangterjedelem*ben mozgó zsinór-hanglejtés, melyben csak a dinamikai hangsúlyok jelennek meg.

2. A *hangsúly* terminus technicus eredetileg nem a mondat átlagos hangerejéhez viszonyított dinamikai többletet, nem a nyomatékot jelentette, hanem a *→kiemelést*. A *→hangsúly* és szórend fogalmkörébe a 19. század második felében és a 20. első negyedében – a hangsúlyozás és a szórend törvényszerűségeit vizsgálók – beleértették a *→hanglejtést* is. A 19. században volt kutató, aki megkülönböztette a *hangsúlyt* és a *→nyomatékot* (íctust, azaz a mondatbeli hangsúlytól a *→szóhangsúlyt*). Mások szerint a hangsúlyozásban erőteljes szerepe van a *→beszéddallamnak*, a *→dallamváltásnak* is. A tudósok többsége azonban a *→hangsúly* és a szórend összefüggéseit vizsgálta. A hangsúlyozásról a *→hanglejtést* Csúry Bálint választotta le az 1910-es, 1920-as években, és a terminus technicus azóta terjedt el a magyar nyelvészeti szakirodalomban. Többé-kevésbé azóta él a hangsúlyozásnak és a hanglejtésnek egy olyasfajta (téves) elkülönítő értelmezése, hogy a hangsúlyozás fő szerepe a mondatok logikájának kifejezése, tolmácsolása, a fontosnak és az újnak a kiemelése, míg a hanglejtés a mondatok modalitását jelzi, és másik fő feladata az érzelmek tolmácsolása. Azóta kimutatták, hogy a hangsúly realizálódásában egyaránt szerepet játszik a dinamikai többlet, a hanglejtés, a beszédrítmus váltása, a szünet, valamint a feszesebb artikulálás. Nyilvánvaló tehát, hogy a hanglejtés szerepe nemcsak a mondat modalitásának érzékeltetése és az érzelmek kifejezése, hanem fontos funkciója a mondat információs tartalmának, a mondat grammatikai szerkezetének jelzése (a „hangsúlyviszonyok” érzékeltetése is).

3. Nem igaz, tehát hangsúlyozási álszabály az is, hogy „a *jelző* mindig hangsúlyos”. Ellentette az a szintén téves szabály, hogy mindig a jelzett szót kell hangsúlyozni. Mindkét szabály mechanikus követése a szöveg, a mondat mondandójának torzulásához vezethet. Hogy a jelzős szerkezeteknek melyik elemét kell a hangsúlynak különféle fokozataival és különféle formáival kiemelni, azt a szövegmondat tartalma és a szövegösszefüggés alapján kell megállapítani. A hangsúlynak ugyanis kiemelő, szembeállító szerepe mellett többletinformációt is hordoz. „Bejött a szobába a mérnök fiam”. Az egyenlő erejű hangsúlyokkal kimondott jelzős szerkezet: „*mérnök fiam*” csak azt jelzi, hogy bejött a szobába a fiúgyermekem, akinek foglalkozása: mérnök. Ha a hangsúlyviszonyok így alakulnak: „*mérnök fiam*”, ez azt sugallja, hogy két fiam közül a mérnök lépett be a szobába. A „bejött a *mérnök fiam*” forma pedig azt jelzi, hogy nem a lányom jött be. Végül a „*mérnök fiam*” pedig azt, hogy a két fiam közül a mérnök jött be, és a leányom kint maradt. – A jelző kötelező hangsúlyozásának szabályát csak a minősítő jelzőre vonatkoztatják, birtokos jelzőre és az *-an /-en* határozóragos melléknévre már nem. Egyébként olykor nehéz alkalmazni ezt a szabályt, s

szerencsére bizonyos esetekben „csődöt is mond”. Mert melyik jelzöt kell(ene) hangsúlyozni a következő – jól ritmizálható – felsorolásban: „ha kiejtetem lomkamrához mindinkább hasonló emlékezetemből | az öklüketCrázó hadügyminiszterek, | a pusztá leheletnélCis kevesebbetC mondó illetékes szóvivők, | a bírósági üvegkalickábanC**ó**biskoló tömeggyilkosok, | a halkanCkicsérélt mesterkémelek, | a barátaikat felkötöttő,l újdonsült népvezérek (...) l tolakodó nevét” (Konrád György). Logikusan a szószerkezetek utolsó (egyben birtokos jelzői funkcióban álló) jelezett szavát és elemét (*hadügyminiszterek, szóvivők, mesterkémelek* stb.), majd az egész szerkezet utolsó két tagját (*tolakodó nevét*) kell igazán „hangsúlyozni”. Az egész szerkezetet és az egyes felsorolásszerű egységeket pedig a hanglejtéssel és a ritmussal kell összefogni. Tehát: ha értelmesen gondolkodunk, rájövünk, hogy a hangsúlyoknak finom árnyalására van szükség, a felsorolás elemeiben a jelzett szavak (...) kapják az erőteljesebb kiemelést, s a legerőteljesebb hangsúly a *tolakodó nevét* kapcsolat két elemére esik.

4. Nem igaz, tehát álszabály, hogy „az igéjétől elszakadt, hátravetett igekötőt sohasem szabad hangsúlyozni”. Többnyire valóban érvényes ez a szabály. Kialakulásának magyarázata az lehet, hogy a hátravetett igekötő gyakran tagmondati határon, vessző és kötőszó előtt áll, s a tagolás („kötőszó előtt megállunk és felvisszük a hangot”) miatt a mondat folytatásának jelzésére felesleges nyomatékot szokott kapni az ilyenféle mondatokban: „Arra szólítottam fel, | hogy...”. A szabály általánosítása azonban nem számolt azzal, hogy bizonyos helyzetekben az igekötőnek folyamatosságot, illetőleg befejezettséget kifejező szerepe lehet a közlésben. Pl. „Éppen a pincébe mentem le [azaz lefele), amikor találkoztunk.”, illetőleg „Elhiszem, hogy tanultad a leckét, de nem tanultad meg.”.

5. Nem igaz az a merev szabály, hogy a névutót sosem szabad hangsúlyozni, hacsak nem nyílt szembenállást mutat. Pl.: „Ne dél előtt gyere, hanem dél után”. Kétségtelen, hogy helyes így ez a szabály, de a névutó hangsúlyos lehet akkor is, ha a szembenállás rejtett vagy kifejtetlen. Pl. „Felhős idő, eső nélkül” mondatban ki kell emelni a névutót, hiszen a hangsúly éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy elmarad a felhős idő természetes velejárója, az eső.

6. Nem igaz, tehát hamis az a – nagyon leegyszerűsítve megfogalmazott – szabály is, hogy „a magyar kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő”, és ezért „a kijelentő mondat első szavának hanglejtése van a „legmagasabban”. Ez a szabály csak az egyszakaszú és a rikkancs szórendű mondatokra és bizonyos – kérdőszót tartalmazó – kérdő mondatokra érvényes (pl. „Pista volt itt.”; „Megírtam a feladatot.”; „Ki járt itt?”). Tarthatatlanságára a hangsúlyozás, a hanglejtés és a szórend összefüggései mutatnak rá: az állítmány szórendjének (egyenes vagy fordított szórendűségének) a hangsúlyozásban, a hangsúlyviszonyok meghatározásában, velük együtt a mondat dallamának alakulásában is betöltött fontos szerepe: ha a mondatnak az állítmánya egyenes szórendű (pl. az igekötő egybe van írva igéjével, vagy névszói igei állítmány a sorrend, illetőleg a vonzatos igéknél a szórend a szótári alakot követi (azaz alany, állítmány, vonzat a sorrend), akkor a mondat vagy nyomatéktalan („Pista tegnap délután eljött hozzánk”, „A könyv témája a történelem [volt]”), vagy az állítmány kapja a legerősebb nyomatékot („Pista tegnap délután eljött hozzánk”). Az első esetben a mondat mindegyik szavának első szótagja új ereszkedő dallammal indul, a második esetben pedig az állítmány első szótagja képezi a mondatban a dallamcsúcsot. Ha az állítmány fordított szórendű (azaz az igekötő az ige mögé kerül, vagy igei állítmány + névszó az állítmány sorrendje), vagy megváltozik a szótári sorrend (azaz a ‘valaki beszél valamiről’ sorrend helyett a ‘valamiről beszél valaki’ sorrend következik be), akkor az állítmány előtti hely vonzza magára a főhangsúlyt, és ez kerül a mondat dallamszerkezetében a legmagasabbra. A →téma–réma viszonynak kiemelését meghatározó és egyúttal dallamformáló szerepét Laziczius Gyulának Fonetika című könyvéből vett pár mondat mutatja: „A fonetika a beszédhangokkal és azok ulajdonságaival foglalkozó tudomány. Beszédhangokon az emberek nyelvi érintkezésében előforduló hangjelenségeket értjük. Az emberi beszédben előforduló hangjelenségek mindig nagymértékben egyéniek és egyszeriek.” Aki értelmesen szólaltatja meg a szövegmondatokat, bizony rájön, hogy a mondatok dinamikai görbéje és a hangsúlyozási–hanglejtési egységek indulásának eredőjét összekötő görbe is a ballisztikus pályára emlékeztet, s a mondatok dallamcsúcsa nem a mondat élén, hanem második–harmadik harmadában található.

7. Álszabály, hogy „vesszőnél, tagmondat határán, kötőszó előtt megállunk és szünetet tartunk”. A szövegösszefüggés azonban azt mutatja, hogy jobb a szó- vagy mondat szerkezeti határokon tagolni a szöveget (szünettel vagy szünetpótlóval). Néha azonban még az ilyen helyeken is jobb kapcsolni a mondat egységeket, hiszen mind az egyszerű, mind az összetett mondatban gyakori a szinteződés és a tömbösödés. Például: a gondolat lényegének kiemelését éppen az alárendelt mondatok kapcsolása és súlytalanítása teszi lehetővé: „Mindig caka d valami, | amive lcsz emben véd telen caz cember. || Az eMBER | – az egyén, | a nemet, | az eMBER iség. || Ki van szol gáltatva | a saját mÚ tjának, | amely homály ba vész; | már pedig caz cember, | aki tudja, hogy örököl, | nem ertheti meg magát | az öröklött dolgok ismerete nélkül. || Ki van szol gáltatva a munkájának, | mely nélkül nem elehet élnie; | szerelmének, | mely nélkül nem elehet megmaradnia; | és ki a jövőnek is, | mely előbb-utóbb lemond | az egyén szol gálatairól.” (Szilágyi Domokos).